

بررسی اصول حاکم بر قوانین کارآمد از منظر تحلیل اقتصادی

حقوق

نجداد علی الماسی^۱، بهنام حبیبی درگاه^{۲*}

۱. استاد دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران

۲. دانشجوی دکتری حقوق خصوصی پردیس قم دانشگاه تهران

(تاریخ دریافت: ۹۰/۳/۲؛ تاریخ تصویب: ۹۰/۹/۱۶)

چکیده

قانون به مثابه کالای عمومی مهم‌ترین محصول حقوقی در جوامع دموکراسی محور به‌شمار می‌آید. این محصول به عنوان ارزش اجتماعی در مقام مشروعیت بخشی به عملکرد نهادهای حکومتی و افراد جامعه است. بنابراین از جمله ویژگی‌های اقتصادی قانون عبارت از کارآمدی، عقلانی بودن، شفافیت، اعتبار و در دسترس بودن آن است. در ادبیات تحلیل اقتصادی حقوق اساسی، قانون خوب (کارآمد) در مقابل قانون بد (ناکارآمد) به کار می‌رود. مراد از قانون خوب، قانون استاندارد و مطلوبی است که ضمن کنترل هزینه تولید، توزیع و مصرف قانون، باعث کارآمدی و افزایش رفاه اجتماعی نیز می‌شود. اساس نوشتار کنونی بر تحلیل هنجاری از قانون است. لذا تلاش می‌گردد بر مبنای داده‌های نظریه انتخاب عمومی، به نقش مثبت کاربرد مفاهیم، ابزارها و تکنیک‌های اقتصاد در شکل‌گیری و حیات قانون اشاره گردد.

واژگان کلیدی

قانون کارآمد، قانون ناکارآمد، امنیت قانونی، قانون عقلانی، رفاه عمومی.

مقدمه

از جمله آسیب‌شناسی تقنینی در هر جامعه را می‌توان تراکم (تورم) تقنینی، تعدد مراجع قانون‌گذاری، وضع قوانین هزینه‌ساز و غیراستاندارد از قبیل قوانین متروک، قوانین متعارض و یا قوانین زاید برشمرد. خلا قوانین مفید نیز، به میزان، وجود قوانین مخرب و هزینه‌ساز، نظام بازار اقتصادی و بازار غیراقتصادی (مثل بازار حقوقی) را متأثر کرده و باعث امنیت‌ربایی می‌گردد.

قانون، از منظر تحلیل اقتصادی حقوق، به عنوان یک کالای عمومی و کالای سرمایه‌ای محسوب می‌گردد. تولید کالای ناکارآمد و یا غیرعقلایی، نتیجه‌ای جز افزایش هزینه‌های اجتماعی، کاهش رفاه عمومی و ایجاد احساس عدم امنیت حقوقی نخواهد داشت. جدای از این، پیش‌بینی ناپذیر بودن قوانین نیز امکان سرمایه‌گذاری (رفتاری، مالی و زمانی) را متأثر نموده و حد اشتیاق و استقبال از قوانین مصوب به درجه ادنی تنزل پیدا می‌کند.

کاربرد ابزارهای اقتصادی، چه ابزارهای اقتصاد کلان و چه ابزارهای اقتصاد خرد، آثار سودمندی را با خود به همراه دارد. تعادل بین عرضه قانون و تقاضای آن برگرفته از نظریه قیمت (ارزش) قانون است. نظریه اقتصاد رفاه به دنبال تمایل به تدوین قوانین و مقرراتی است که علاوه بر منطق حقوقی از منطق فراحقوقی (اقتصادی) هم برخوردار گردد. به همین دلیل تمرکز بر تولید قوانین کارآ و راهگشا در اقتصاد رفاه است. نظریه انتخاب عمومی نیز، که یکی از نظریه‌های نوین در علم اقتصاد به شمار می‌آید، پا را فراتر گذاشته و به دنبال پیش‌بینی قوانین و مقرراتی که در آینده تصویب (تولید) خواهند شد، است.

اصرار بر تمرکزگرایی در قانون‌گذاری، شفاف‌سازی تقنینی، پرهیز از تقدس‌گرایی و شعاری بودن در حوزه تقنین، از یک سو و رعایت اسلوب‌های قانون‌نویسی و مدیریت صحیح و مستمر قانون در مرحله تولید و باز تولید آن، برآمده از مکتب اقتصاد حقوق است. مسئولیت مدنی دولت در قبال تولید (وضع) قوانین بد نیز ناشی از توانمندی‌های زیر رسته برشمرده می‌باشد.

در نوشتار کنونی، به سه مرحله قانون‌گذاری که عبارت از تولید قانون، توزیع (عرضه) قانون

و مصرف قانون است، نظر انداخته خواهد شد. در این راستا و در هر کدام از مراحل تحقیق، در ابتدا به آسیب‌شناسی نظام تقنین، با تاکید بر نظام قانون‌گذاری ایران، پرداخته و در ادامه، به احصا و تبیین راهکارهای اقتصاد حقوق توجه خواهد شد.

اصول اقتصادی حاکم بر مرحله تولید قانون

در این قسمت به ترتیب به اصول اولیه و مقدماتی مربوط به قانون نویسی نظر داشته و بعد از آن به اصول اثباتی مرحله انشای قانون پرداخته خواهد شد.

اصول مقدماتی قانون نویسی (ما قبل تولید)

قانون، به لحاظ حقوقی، شامل مجموعه قوانین و مقررات حاکم بر جامعه می‌باشد که باید دارای ویژگی کلی بودن، عام بودن، الزامی بودن و ضمانت اجرا داشتن باشد (راسخ، ۱۳۸۵، ص ۱۱). لکن به لحاظ اقتصادی، مشابه کالای عمومی و سرمایه‌ای است که به دنبال ایجاد رفتارهای جدید (رفتار گزینی)، اصلاح رفتارهای موجود (تعدیل رفتاری) و یا حذف رفتارهای موجود در همه ابعاد رفتارهای اقتصادی، حقوقی، فرهنگی و غیره است.^۱ بنابراین، قانون در ادبیات اقتصادی مجموعه اطلاعاتی است که توقع انضباط‌گرایی، توسعه‌گرایی و افزایش کارآمدی نهادهای اجتماعی از آن می‌رود (Posner, 1973, p15). انحصار بازار تولید قانون^۲، بازاربایی تقنینی صحیح و به‌واقع جهت مشتری-محوری قانون، تطبیق‌گرایی^۳ و نهایتاً

۱. شهید صدر در کتاب "اقتصادنا" بیان می‌دارند که "اگر قانون مدنی کشوری را ملاحظه کنیم می‌توانیم تشخیص دهیم که نظام اقتصادی حاکم بر آن جامعه از نوع سرمایه‌داری، سوسیالیستی یا غیر آن است". جالب است که در زبان یونانی عبارت اقتصاد از دو واژه Oikos به معنای "خانه" و Nomos به معنی "قانون" تشکیل شده و معادل "خانه قانون" ترجمه می‌شود. همین موضوع میزان ارتباط درونی و تنگاتنگ اقتصاد و حقوق را منعکس می‌نماید. بوکانان، که از پیشگامان تحلیل اقتصادی حقوق اساسی است، قانون را عبارت از مجموعه رهنمودهایی می‌داند که به موجب آن فعالیت افراد و کارگزاران حقوقی، اقتصادی و اجتماعی را مقید به نتایج و اهداف مد نظر خود می‌داند. به ترتیب ببینید: (صدر، ۱۳۷۵، ص ۱۱) و (Buchanan, 1967, p234)

۲. اعتقاد بر آن است که هر چند تولید قانون باید در انحصار مرجع تعریف شده و ذی صلاح باشد، لکن می‌توان مقدمات تولید قوانین (از قبیل نیازسنجی، مطالعات و تهیه پیش‌نویس‌های قانونی به عنوان مواد خام تولید قانون) را برون سپاری نمود که نگارنده از آن به برون سپاری حداقلی تقنین یاد می‌کند. همین رویه می‌تواند در فرآیند نظارت نیز ملحوظ نظر قرار گیرد.

۳. شکی نیست که تطبیق‌گرایی موجب درک عمیق‌تر از حقوق داخلی می‌گردد. (شیروی، ۱۳۸۶، ص ۳۷). در تحلیل اقتصادی حقوق از دو رویکرد یکسان‌سازی (Harmonization) و نزدیک‌سازی (Maximation) برای این منظور استفاده می‌شود. (Van Rhee, 2011, p28)

بومی‌گرایی، مجموعه اصول پیشگیرانه و ماقبل تولید قانون لحاظ شده و به یک معنی از مفروضات اقتصادی در بازار قانون نویسی تلقی می‌شوند. از سوی دیگر، معیار کارآمدی نظام تقنین در اقتصاد حقوق، هم متوجه فرآیند تولید قانون است و هم نظر بر نتیجه قوانین به عنوان محصول تولید شده، دارد.^۱

تمرکزگرایی تقنین

یکی از آفت‌های سیستم‌های حقوقی، وجود نهادهای متعدد قانون‌گذاری است (کریمی، ۱۳۸۶، ص ۷۸). قانون‌گذاری موازی/ متقارن بزرگ‌ترین اثر منفی اقتصادی نظام‌هایی است که از تعدد مراجع تقنینی برخوردار هستند.^۲ عقلانیت‌گریزی قوانین مصوب و عدم استقلال امر تقنین از آثار منفی عدم تمرکزگرایی امر مذکور است (خاندوزی، ۱۳۸۶، ص ۲۸۵).

حداقل آورده عدم استقلال امر تقنین، سیاسی شدن حقوق به‌جای حقوقی شدن سیاست است (وکیلیان، ۱۳۹۰، ص ۲۷۹). در این مرحله است که مساله خرید یا اکتیاع قانون پیش می‌آید.^۳ اینکه غرض از نگارش و تدوین قانون پوشش دادن به منافع گروه فشار یا ذینفع باشد و اینکه قوانین جهت‌دار، بنا به فراخور، جریان‌های سیاسی به منصفه ظهور برسد و موارد بی‌شمار دیگر، جملگی، منشعب از عدم استقلال در امر تقنین و نهایتاً قانون‌گذاری سلیقه‌ای، حزبی، موقتی و جهت‌دار است (مالمیری، ۱۳۸۵).

تقنین عقلانی نیز، اگر چه، در عرصه اقتصاد حقوق مورد توجه می‌باشد. لکن با وجود

۱. برخی قانون را به ریش تراش تشبیه می‌کنند. اینان معتقدند همان‌گونه که ریش تراش تولید می‌شود تا استفاده گردد، قانون نیز تصویب می‌گردد تا اجرا شود (Posner, *ibid*, p15). فارغ از مثال وهن آلود، به نظر، مراد پروفیسور ریچارد پاسنر تاکید بر اثر بخشی قانون بوده است. جان نوبل کیز نیز در اثر خود، توانمندی زیر رشته تحلیل اقتصادی حقوق را عبارت از تسهیل کاهش بین هست‌ها و باید‌ها می‌داند. فلذا قانون را ناشی از نظام اولویت‌ها به منظور سلاماندهی بنیان‌های جامعه معرفی می‌نماید. (Voigt, 2008, p13).

۲. اقتصاددانان سیاسی بر این باورند که هزینه‌های تصمیم‌گیری در نظام‌های دو مجلسی بیش‌تر از نظام‌های تک مجلسی است. هم اینها معتقدند که اگر تفکیک قوا باعث تحدید حقوق حاکمه و تضمین حقوق مالکانه است. لکن در همین حد نیز تفکیک افقی قوا را، به دلیل افزایش بیش‌تر رفاه، بر تفکیک عمودی قوا ترجیح می‌دهند (Levinson, 2000, p7).

۳. یکی از کارکردهای اقتصاد اثباتی، سنجش تغییرات قانون است. بر همین بنیان، تغییر قانون یا صریح و یا ضمنی است. نورث (۱۹۸۱) تغییر قانون را ناشی از قدرت چانه زنی گروه‌های سازمان یافته استنتاج می‌کند. وی بر این امر استوار است که تغییر قانون باعث تغییر قدرت چانه زنی شده و نقش گروه‌های فشار (Lobby-group) را مهم ارزیابی می‌کند (see Voigt, p14).

تعدد مراجع موازی در قانون‌گذاری، تحقیقا، از حد عقلانیت و آینده‌نگری قوانین کاسته می‌شود (وکیلان، ۱۳۹۰، ص ۷۱). عقلانیت در همه ابعاد خود درگیر می‌شود. عقلانیت در هدف تقنین - که تاکید بر کارکردهای اجتماعی قانون دارد -، عقلانیت درونی قانون - که به دنبال انسجام و سازگاری اندام‌وار قوانین مشابه و مرتبط در یک موضوع خاص است، و هم‌چنین عقلانیت هنجاری که اصرار بر وجود و استقرار رویه قانون‌گذاری دموکراتیک دارد^۱ به دلیل وجود مراجع قانون‌گذاری موازی از صفت قانون کارآمد و عقلانی محور منفک می‌شوند.

نیازشناسی صحیح قانون

نیازشناسی تقنینی امری مقدم بر ارایه پیش‌نویس قانونی و فرآیند تبدیل آن به قانون است (جلالی، ۱۳۸۷، ص ۲۹؛ موسوی، ۱۳۸۶، ص ۲۲). اینکه آیا تصویب قانون ضرورت دارد؟ آیا قوانین و مقررات دیگر کفایت‌پذیر نیستند؟ آیا قانون موردنظر جهت تصویب، قابلیت اجرایی دارد؟ با تصویب این قانون کدام قانون یا قوانین نسخ خواهند شد؟ آیا این قانون ضمانت اجرای متعارف و معقول دارد؟ و بسیاری دیگر از سؤال‌های مشابه باید در بحث نیازشناسی قانون و ضرورت اضافه شدن آن به مجموعه مقررات، پاسخ روشن و شفاف داشته باشد.

باید پذیرفت که نیازشناسی تقنینی نوعی بازاریابی قانونی تلقی می‌شود (خاندوزی، ۱۳۸۶، ص ۳۰۱). میزان استقبال از قانون و حد انگیزش مصرف‌کنندگان قانون بستگی تام به موضوع نیازشناسی دارد^۲. بنابراین نیازشناسی تقنینی امری کاملا تخصصی می‌باشد که لازمه آن ایجاد مؤسسات و نهادهایی تحت عنوان اتاق فکر جهت تدوین قوانین است. قابل ذکر است که هر چقدر نظام قانون‌گذاری، قانون‌گذاری سیستمی باشد و نه قانون‌گذاری خطی^۳، به همان اندازه،

۱. مقررات‌گذاری دموکراتیک از لوازم فرض شده مکتب اقتصاد حقوق می‌باشد (هداوند، بی‌تا، ص ۴۷).

۲. جان استوارت میل، به درستی، استدلال کرده است که مجلس قانون‌گذاری جای مناسب برای تهیه پیش‌نویس قانون نیست (وکیلان، ۱۳۹۰، ص ۲۹۰). نارضایتی از نقش تقنینی پارلمان، که در برخی مواقع به حاشیه رانده شده و نهادهای دیگر مثل قوه مجریه جای آن را می‌گیرد، کند بودن، ناکارآمدی رویه‌های پارلمانی و متراکم بودن دستور کار پارلمان موجب ناکارآمدی خروجی محصولات می‌شود.

۳. در قانون‌گذاری سیستمی به "هرم وارگی" مجموعه قوانین از قبیل نظام قوانین، نظام عرف‌ها و نظام رویه قضایی توجه شده و به اعتبار این سیستم، به دامنه (مکان) و برد (زمان) قانون توجه می‌شود. هر چقدر بردارهای تضمین کیفیت سیستم تقنین از حالت هم‌راستایی (تقابل) فاصله گرفته و به هم وارگی (تعامل) و هرم وارگی نزدیک گردد، به قانون‌گذاری سیستمی، که عقلانیت

یافت قوانین با کیفیت و تدوین اصولی آن با توفیق همراه خواهد بود. در واقع، نیازشناسی وجودی قانون تامین‌کننده سنجش بازدهی متعارف قانون^۱ در سطح اجتماع می‌باشد.

بومی‌گزینی و تطبیق‌گرایی تقنین

روشن است که تقاضای عدالت مستقل از پرداختن بهای آن نیست. عامل اساسی ایجاد و تضمین عدالت نیز قانون می‌باشد. بنابراین در تولید قانون نباید از معرفت پیشینی و پسینی جامعه هدف غافل بود. به همین دلیل است که در اسلوب‌های نگارش صحیح قانون، سخن از اصول ماهوی از قبیل ملاحظه آداب اجتماعی، فرهنگ جامعه، سبک زندگی مردمان و ... در زمان تدوین قوانین است (نصیری، ۱۳۸۲، ص ۸۲). تولید قانون باید به موقع، مفید، کارآمد و قابل پذیرش باشد. لذا قانونی که مختصات ارزش جا افتاده اجتماعی را رعایت نکند و یا قانونی که زودتر از موعد لازم، تدوین و عرضه گردد، همگی، صرفاً تولید هزینه خواهند کرد. بومی‌گزینی قوانین مورد تأکید مکتب اقتصاد حقوق نیز می‌باشد (Posner, 1973, p38). چه اینکه صرف ترجمه قوانین دیگر کشورها، می‌تواند آثار زیانبار اقتصادی تولید نماید. باور درست این هست که هر قانون بد باعث تولید بازار زیرزمینی و پنهانی در روابط بین افراد شده و از احترام‌پذیری و استواری قانون می‌کاهد.^۲

علاوه بر بومی‌گزینی تقنینی که تأکید بر جایابی صحیح نظام تقنین بر تنه اجتماع داشته و به دنبال تقنین با اصالت و ریشه‌دار است، عامل مقوم اصالت قانونی، رویکرد تطبیقی و جامع قانون‌نویسان به رویه قانون‌گذاری می‌باشد (بیگزاده، ۱۳۸۷، ص ۱۰۹). ملاحظه قوانین الگو، کنوانسیون‌های بین‌المللی و قوانین کشورهای صادرکننده حقوق، موجب می‌شود تا ادبیات قانونی با کم‌ترین تعارض و با زبانی شبه بین‌المللی تدوین گردد. بینش عمیق به محتوای قانون و ملاحظه تجربه کشورها در زمینه موضوع قانون سبب واقع‌گرایی در تولید قانون

حداکثری دارد، دست یافته‌ایم.

۱. می‌توان ادعا داشت که انتظار از قانون با جنبش اقتصاد حقوق بیش‌تر شده است. ایده کارآفرینی حقوقی و تجاری‌سازی قوانین حقوقی برآمده از انتقال ابزارهای بازار اقتصاد به ابزارهای بازار غیراقتصادی (مثل حقوق) است.
۲. مجموعه قوانین در یک جامعه معین، دربردارنده شعور توسعه یافته تاریخی آن جامعه است. لذا مقوله کارآیی، تحقیقات، مشوق بومی‌گرایی منطقی و حداکثر کردن معیارهایی همچون یکسان‌سازی در سطح بین‌المللی است.

و تضمین هر چه بیش تر منافع عمومی خواهد بود.

اصول اثباتی تولید قانون

در مرحله تولید قانون یکسری اصول حقوقی (فنی و ماهوی)، ادبی و اقتصادی باید در نظر گرفته شود. قانون‌گذار در مقام انشای قانون، قصدی واقعی داشته، لکن از آنجایی که قانون‌نویسی نیازمند فنونی هنرمندانه می‌باشد. بنابراین لازم است که این فنون، به‌نحو حداکثری، مدیریت گردند تا اینکه ستاده تولید قانون، مشحون از اجرای توأم با طیب نفس آن و توفیق در مرحله اجرا باشد. اصول مزبور به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم دارای توجیه اقتصادی بوده و در ارزیابی کیفی قانون مؤثر است.

موجزنویسی، واژه‌گزینی صحیح، تنجیز در جملات، دوری از زیاده‌گویی، دوری از پیچیده‌نویسی، حفظ رسم‌الخط واحد، پرهیز از به‌کار بردن جملات دو پهلو و تفسیر بردار و ... را می‌توان از جمله اصول ادبی در حوزه قانون‌نویسی قلمداد نمود (بیگزاده، ۱۳۸۲، ص ۱۵۱؛ راسخ، ۱۳۸۵، ص ۱۷). هم‌چنین نام‌گذاری صحیح قانون، فهم‌پذیر بودن مفاد قانون (یعنی پرهیز از عربی‌نویسی و عامیانه‌نویسی)، جایابی ماده قانونی و تبصره‌های قانونی بنا به فراخور شأن وجودی آنها، قباحت تخصیص اکثر و اموری از این قبیل نیز جزء مباحث فنی در امر تقنین است (خسروی، ۱۳۸۶، ص ۱۳۱-۱۴۱؛ واحدی، ۱۳۸۶، ص ۱۱۵-۱۳۱). در ذیل به برخی از اصول اثباتی (اقتصادی) تولید قانون پرداخته خواهد شد.

کارآمدی قانون

کارآمدی باعث پیشینه‌سازی در آثار قوانین می‌شود (posner, 1973, p68). قانون یک هویت هدفدار است. بنابراین توسعه‌مندی جامعه و افزایش سطح رفاه اجتماعی در گرو قانون خوب و با کیفیت می‌باشد. تولید کم‌تر قانون، مقررات‌زدایی و کوچک‌سازی تقنینی از جمله مصادیق کیفیت قانون می‌باشند.^۱ به‌علاوه قانون کارآمد حالت پویایی و جریان‌سازی داشته و از

۱. برخی از دکترین حقوق معیار قوانین با کیفیت را قابلیت اجرایی، فهم‌پذیر بودن، سادگی، وضوح، شفافیت و سازگاری می‌دانند (موبل، کوین جی، ترجمه: وکیلان، حسن، "ارتقای کارآمدی رویه‌های تقنین پارلمانی"، ص ۲۹۱) در اروپا نیز پارلمان اروپا اقدام به تصویب اصول عملی مشترک جهت ارتقای کیفیت قوانین اتحادیه نموده و کشورهای مثل ایتالیا نیز قوانین مشابهی مثل قواعد و توصیه‌هایی برای پیش‌نویس فنی قوانین تصویب کرده‌اند (همان، ص ۲۹۸).

طریق ساختارهای تأسیسی خود، فرصت‌هایی را به وجود می‌آورد که به حداکثرسازی ثروت و رفاه اجتماعی کمک می‌نماید (وکیلپان، ۱۳۹۰، ص ۲۷۹؛ خاندوزی، ۱۳۸۶، ص ۲۹۸). باید اذعان داشت که مفهوم کارآمدی تقنینی نه به معنی استخدام شده توسط مکتب اقتصادی نیوکلاسیک (ارتدوکس‌ها) اراده شده است که در آن مکتب کارآمدی را معادل هزینه - فایده صرف تلقی کرده و عدالت را نتیجه آن می‌دانند. مراد از کارآمدی، بهینه‌گرایی در رفتارهای اجتماعی و ارایه الگوهای صحیح تقنینی می‌باشد^۱. با این دیدگاه، کارآمدی از عناصر اصلی عدالت به‌شمار می‌آید و عدالت ناکارآمد ضد خود را تشکیل می‌دهد. بدیهی است که عناصر کارآمدی قانون در دو بستر کلی قابل عرضه می‌باشد. بستر نخست عبارت از آمرانه بودن قانون، الزامی بودن، عام‌الشمول بودن و ضمانت معقول داشتن است که در حد کارآمدی اولیه (حقوقی) تفسیر می‌گردند. لکن بستر دوم معطوف به توجیه اقتصادی و اجتماعی داشتن قانون، پیشرو بودن، شفافیت قانون و سلامت قانون دارد که به حداکثرسازی توان قانونی (کارآمدی تکمیلی) منجر می‌شود.

پیشرو بودن قانون

شفافیت قانونی باعث ارتقای کیفیت قانون می‌شود (عطایی، ۱۳۸۹، ص ۱۲۶). زمانی که این عناصر با رویکرد کارکردگرا و پیشرو قانون در هم آمیخته می‌شود که قایل به نظریه اقتصادی این زمان - این قانون باشیم^۲. نظریه اخیر در مقام انتظار از قانون‌گذار جهت پیش‌بینی تحولات سال‌ها و دهه‌های آتی به منظور تدوین قوانین توسعه‌گرا و پیشرو است. انطباق‌پذیری فعلی قانون از یک طرف و انطباق‌پذیری بعدی (آتی) قانون از طرف دیگر ناشی از اصل پیشرو بودن قوانین تولید شده می‌باشد. پیشرو بودن قانون عطف به نگرش قانون‌نویسان به دور از عصبیت‌ها و ایدئولوژی‌های کهنه و هم‌چنین تأکید بر کارکردگرا بودن آن است. باید اذعان نمود که از

۱. در مقاله حاضر، مفهوم متعادل کارآمدی استخدام شده است. مفهوم استخدام شده اخیر، عام‌تر از کارآمدی فنی است و به عوامل تشکیل‌دهنده غیر فنی در ارزیابی کارآمدی نیز توجه دارد (دادگر، ۱۳۸۹، ص ۳۸۷).

۲. نظریه اقتصادی این زمان - این قانون به بعد زمانی و بردار قانون در تولید آن توجه دارد. این نظریه نه تنها قانون را همگام با بازار، بلکه فراتر از بیش‌بازاری قلمداد کرده و وظیفه خطیر تقنینی را پیش‌بینی و هدایت رفتارهای توسعه‌گرا در نظام بازار اقتصادی و غیر اقتصادی می‌داند.

آفت‌های نظام تقنین در ایران، زمان بر بودن رویه تقنین تلقی می‌شود. طرح یا لایحه‌ای که سال‌ها طول می‌کشد تا به تصویب برسد، عملاً بسیاری از فرصت‌ها و ضرورت‌ها را بهینه نکرده و شاید، به اصطلاح فارسی، نوش دارو بعد مرگ سهراب باشد. لذا زمان مناسب تقنین و استانداردسازی رویه تقنین مورد تأکید اقتصاد حقوق می‌باشد. به نظر، استانداردسازی رویه تقنین مآخوذ به دو معیار حد سرعت و حد دقت است. حد سرعت مشعر بر زمان‌بندی قانون‌گذاری دارد. شاهد مثال را در عرصه قضایی می‌توان قسمت ک از ماده ۲۱۱ قانون برنامه پنج‌ساله پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران برشمرد. حد دقت نیز دایرمدار تضمین کیفیت قوانین می‌باشد. در این راستا، شکل‌گیری و گسترش ادارات تدوین قوانین، استفاده مستمر در قالب گروه‌های علمی کمیسیون‌های مجلس، استفاده از افکار عمومی، اختصاص دو واحد درسی با عنوان "بررسی لوایح و طرح‌ها" در مقاطع کارشناسی ارشد، بنا به فراخور رشته تخصصی، و انتقال ماحصل مذاکرات به کمیسیون مربوطه، تشکیل کارگروه‌های مستمر علمی از قبیل کارگروه بررسی ادبی (ویرایشی) قانون، کارگروه علمی مطالعاتی، کارگروه علمی ناظر و غیره می‌تواند مطمح نظر قرار گیرد.

قابلیت اجرا

قانون باید قوه جاذبه و استعداد تاثیرگذاری داشته باشد. چه بسا قوانین بدی که به علت هزینه‌ساز بودن، کهنه بودن، تورم داشتن، متناقض بودن و علل دیگر، باعث ایجاد دافعه شده و متروک یا مطرود مانده‌اند. قانون انجام‌شدنی قانونی است که متناسب با وضعیت گروه هدف بوده و درک‌کننده توان اجراکنندگان آن باشد (راسخ، ۱۳۸۹، ص ۱۸). لذا قانونی که تکلیف مالایطاق را ایجاد نماید، موید عدم مطالعه کافی در مرحله نیازشناسی تقنینی و عدم ارزیابی عقلایی از آثاری که به همراه دارد، شده است. قانون انجام‌نشدنی به لحاظ حقوقی دچار ترک (نسخ اجتماعی)، اصلاح و یا حذف قانونی شده و به‌طور کلی هزینه‌های زیادی را بر دوش جامعه تحمیل می‌نماید. به گفته ژان ژاک روسو، قانون‌گذار فرزانه قبل از تدوین قانون بررسی می‌کند، آیا ملت تاب تحمل آن را دارد (راسخ، ۱۳۸۵، ص ۱۱۲). علاوه بر این، اجرای قانون انجام‌نشدنی نیز همیشه با مقاومت همراه بوده و هزینه‌های ساختاری اجرای آن، چه بسا، بالاتر

است. قانون انجام‌نشدنی، در واقع، توان ساختارشناسی و ساختارگزینی در اجتماع را نداشته و به سان ماشین گران‌قیمت و مدل بالایی است که بنزینی برای حرکت نخواهد داشت.

شناسنامه‌دار بودن قوانین

شناسنامه‌دار نمودن قوانین دارای دو معنی با توجیه اقتصاد حقوق است. معنی نخست کدگذاری قوانین تولید شده است و معنی دوم هماهنگی و ارتباط‌گزینی قوانین با قوانین مشابه در یک مجموعه قوانین جامع می‌باشد. شناسنامه‌دار نمودن قوانین دو اثر اقتصادی مهم نیز به همراه دارد. اثر اولیه مواجه با استفاده حداکثری از استعداد (پتانسیل) قانون است.^۱ اثر ثانویه نیز کنترل آثار خارجی (منفی) قوانین^۲ می‌باشد. به عنوان مثال، چنانچه کلیه قوانین و مقررات وکالت یا پزشکی و یا مهندسی در یک مجموعه گردآوری و طبقه‌بندی گردد و مجموعه قوانین وکالت، مجموعه قوانین پزشکی و ... بوجود آید، بسیاری از مشکلات عملی مرتفع خواهد شد. هماهنگی قانونی نیز به دو معنی است. ابتدا هماهنگی درونی و بعد هماهنگی بیرونی. در هماهنگی درونی بدنبال انضباط و ارتباط عقلایی بین مواد قانون و تبصره‌های ذیل مواد قانون واحد هستیم (کریمی، ۱۳۸۶، ص ۸۷). لکن در هماهنگی بیرونی به‌دنبال جایابی قانون تولیدشده در کنار سایر قوانین مشابه و مرتبط می‌باشیم. ارتباط‌گزینی بین قوانین نیز به‌دنبال شناخت قوانین معتبر از بین قانون ناسخ و منسوخ، شناخت قانون عام و خاص و غیره می‌باشد.

بنابراین قانون‌گذار باید در تدوین قوانین به راهکارهای اخیر توجه عالمانه داشته باشد. توجه خردمندانه به متغیرهای احصاشده موجب می‌شود تا تمرکز بر تدوین هوشمندانه قوانین از طریق کد قوانین جامع باشد.^۳ وجود قوانین شناسنامه‌دار اثری جز هویت‌بخشی به قوانین نداشته و از همان بدو پیدایش قانون، جایگاه درست قانون (جایابی)، ارتباط قانون با سایر قوانین

۱. به نظر، هر قانونی از پتانسیل صددرصد اجرایی برخوردار است. در عمل ممکن است استفاده از فرصت‌های ایجاد شده قانونی به پنجاه درصد (حد متوسط) نیز نرسد و یا بر عکس، استفاده از این فرصت‌ها بیش‌تر از حد متوسط (حد بهینه) نیز باشد.

۲. از منظر اقتصادی، هر تولیدی می‌تواند اثر خارجی مثبت یا منفی داشته باشد. به عنوان مثال، تولید قانون بد، نه تنها اثر مثبت خارجی نداشته، بلکه اثر منفی خارجی نیز دارد.

۳. به نظر، شأن مجلس در عبور از "تک کارکردگرا" (تقتین) بودن و توجه به کارکردهای دیگر از جمله نظارت کارآ بر قوانین، توجه به حقوق شهروندان، حد هماهنگی حداکثری با نهادهای دیگر و غیره می‌باشد.

(ارتباط گزینی)، طبقه‌بندی قانون (به لحاظ موضوعی، تاریخی یا سازمانی) معین می‌شود. بنابراین با این نگرش بسیاری از هزینه‌های مصرف‌کنندگان قوانین در جامعه جهت یافتن قانون معتبر، استناد به قانون و یا مجادله بر سر قوانین مبهم، تفسیر بردار و ...، تا حد ممکن، کاهش پیدا کرده و به عبارت اقتصادی‌تر، هزینه‌های منفی قوانین، درونی می‌شوند.

اصول اقتصادی حاکم بر توزیع (عرضه) قانون

منظور از عرضه یا توزیع قانون افاده دو معنی است. معنی نخست در برگیرنده اصل لزوم انتشار معقول قانون در راستای تحقق نظام اطلاع‌رسانی است. معنی دوم به دنبال عرضه هوشمندانه و منقح قوانین برای تسهیل دستیابی به قوانین لازم‌الاجرا هست. در واقع، مجموعه قوانین در مرحله توزیع به مثابه شیشه بلوری است که رتبه بندی قوانین، اعتبار و قدرت استنادی آنها را نشان می‌دهد. لذا به همان اندازه که قوانین غیر شفاف فرصت اجرای ناعادلانه قوانین را به ماموران اجرای قانون می‌دهد (Fridman, 1987, pp39-63). توزیع با تأخیر، توزیع توأم با انحراف (مثل آیین‌نامه مخالف قانون) و یا توزیع پراکنده (تنقیح نشده) نیز چه بسا باب سوءاستفاده از قانون، تقلب قانونی، حيله قانونی و نهایتاً لوث‌شدگی ساحت قانون را فراهم می‌آورد.

اصل لزوم انتشار متعارف قانون

قانون جزء اطلاعات عمومی در هر جامعه‌ای محسوب می‌گردد. تصمیمات نیز بر مبنای نوع اطلاعات اتخاذ می‌گردد (طالبی، ۱۳۸۵، ص ۱۷۶). لذا قانون عبارت از مجموعه اطلاعات آمرانه و دارای ضمانتی است که تمامی تصمیمات مالی، رفتاری و زمانی باید مبتنی بر آن شکل بگیرد (یوسفی‌راد، ۱۳۸۶، ص ۲۴۱). در اختیارگذاشتن اطلاعات قانونی از جهات گوناگون قابل تأمل می‌باشد. لزوم انتشار اطلاعات و انتشار معقول و متعارف اطلاعات دو تکلیف قوه تقنین به شمار می‌رود. اصل انتشار اطلاعات قانونی جامعه را از رانت احتمالی اطلاعات و از وجود قوانین منتشر نشده (قوانین پنهانی) مصون می‌دارد (یوسفی‌راد، ۱۳۸۶، ص ۲۴۱). انتشار به‌موقع و متعارف اطلاعات قانونی نیز فرصت استفاده همه افراد جامعه از امتیازهای قانونی را فراهم ساخته و به پذیرش مفاد قانون دامن می‌زند. چه بسا منافع گروه فشار (ذینفع) تأخیر در اجرای

قانون و یا انتشار غیر متعارف آن باشد. بسیاری از مقررات در سایه، مثل آیین‌نامه‌های اجرایی ممکن است در تهافت با قانون مربوطه باشد و یا ممکن است آیین‌نامه در مقام قانون بر آمده و تکالیف بیش‌تری را متوجه جامعه هدف نماید. بنابراین اصل لزوم انتشار (رسمی و غیر رسمی) قوانین در فضاهای کاغذی و مجازی و لزوم نشر همه قوانین و مقررات در مدت زمان معقول، آثار اقتصادی در خور توجهی را به همراه دارد.

اصل تنقیح کارآمد قوانین

تنقیح قوانین مرحله‌ای بعد از تدوین قوانین می‌باشد (قره‌باغی، ۱۳۸۶، ص ۳۸؛ ملک‌افضلی، ۱۳۸۶، ص ۵۴) و به معنی تعیین ربط مقررات مختلف با یکدیگر از هر جهت و گردآوری مقررات به سبک علمی است. در تعریف دیگری تنقیح قوانین عبارت از فرآیند گزینش و تنظیم نظام‌مند و هدفدار قوانین و مقررات ذکر شده است (کریمی، ۱۳۸۶، ص ۷۶) که راجع به یک حوزه یا موضوع خاص از قبیل قوانین مدنی، قوانین تجاری و غیره می‌باشد. از جمله فواید تنقیح قوانین سهولت دستیابی به قوانین، اطلاع دقیق شهروندان از قوانین (Braibant, 1996, p64)، تصریح به روابط بین قوانین، تضمین عدالت، ذخیره زمانی و ساماندهی امور تلقی می‌شود. بنا به برداشت از قانون تدوین و تنقیح قوانین کشور مصوب ۱۳۸۹، هدف از تنقیح، طبقه‌بندی قوانین و ارتباط‌گزینی بین آنها است. طبقه‌بندی قوانین نیز مفهومی غیر از ایجاد سامانه قوانین جامع ندارد که ممکن است به چهار صورت طبقه‌بندی سازمانی، موضوعی، ریشه‌ای و زمانی انجام پذیرد. اگرچه که طبقه‌بندی موضوعی مورد تاکید و ارجحیت قانون‌گذار ایران و دکترین حقوقی می‌باشد^۱ به نظر می‌رسد مهم‌ترین اثر اقتصادی تنقیح قوانین، ذخیره زمانی در دستیابی سریع، مطمئن و معقول به قوانین قلمداد می‌شود. اثر دیگر تنقیح قوانین می‌تواند ثبات‌پذیری و قطعیت نظام تقنین باشد.

اصل کنترل و نظارت بر قوانین

در مرحله توزیع قانون باید به اجرای صحیح آن نظارت داشته و تا سرحد ممکن از سوء برداشت‌های قانونی و یا برداشت‌های معارض جلوگیری به‌عمل آورد. نظارت بر اجرای صحیح

۱. در بند ۱-۱ از قسمت ۱ ماده ۳ قانون تدوین و تنقیح قوانین و مقررات کشور، به تنقیح موضوعی قوانین اشاره شده است.

قانون دارای دو حوزه مشخص می‌باشد. نظارت درونی که شامل کنترل رتبه‌بندی و اعتبار تقنینی است و نظارت بیرونی که مضمون حاکمیت قانون می‌گردد.

دقت در فلسفه قوانین تفسیری، فلسفه استفساریه، کثرت استعلام از وضعیت قوانین، تعدد نهادهای حقوقی مشورتی، میزان کمیت آرای اصراری و آرای وحدت رویه، آمار میزان ابطال تصویب‌نامه، آیین‌نامه یا بخش‌نامه‌های صادر شده و غیره، همگی، از یک سو اصل نظام نظارتی را انعکاس می‌دهد و از سوی دیگر نشان‌دهنده هزینه بر بودن اجرای قانون در محاکم و نهادهای دیگر است. حد بهینه اجرای قانون، تفوق منافع آن بر هزینه‌های تولیدی است (Posner, 1973, p93). بنابراین چنانچه حد بهینه دارای شیب منفی باشد، این مسأله به معنی هزینه‌ساز بودن اجرای قانون و تأخیر در فرهنگ‌پذیری مردم می‌باشد. لذا زمانی که قانون به حد نقطه تهدید (به منافع عمومی) می‌رسد، قانون اخیر، جزء قوانین ناکارآمد و عقیم می‌باشد که در زمره قوانین بد جای داده می‌شود. چنین قانونی نه تنها توجیه حقوقی ندارد، بلکه به طور قاطع، فارغ از توجیه اقتصادی نیز هست. توسل به قوانین جامع در مرحله تقنین و اعمال اصل تنقیح قوانین در مرحله توزیع قانون تا حدود زیادی به ایرادهای اخیر پوشش داده و آنچه که در این مقام حایز اهمیت می‌شود بحث مربوط به انحراف قانونی و یا تقدم غیر منطقی رتبه قانونی است.

انحراف قانونی نیز مشعر بر عدم اجرای قانون توسط نهاد مجری، تأخیر در اجرا و یا نقص در اجرا دارد. به نحوی که منظور مقنن تأمین نشده و احیاناً منفعت گروه مضمون موضوع قانون، مورد غفلت قرار می‌گیرد. انحراف قانونی ممکن است ناشی از مدیریت غیر منطقی قانون نیز باشد (Braiban, 1996, p70). اینکه بخش‌نامه‌ای مخالف با قانون عادی تصویب گردیده و نوک پیکان غرض تقنینی را معکوس نماید و یا چنان تورمی در صدور بخش‌نامه و یا آیین‌نامه ایجاد گردد که در عمل حاکمیت با بخش‌نامه‌های سلیقه‌ای و جهت‌دار باشد و حل اختلاف بین قوانین، زمان و هزینه‌های زیادی بر دوش جامعه تحمیل نماید، به مدیریت غیر منطقی قوانین و انحراف قانونی بر می‌گردد (لاریجانی، ۱۳۷۳، ص ۳۸؛ پش، ۱۳۸۳، ص ۲۴۹).

تلاش مؤثر باید از شیوه‌های پیش‌گیرانه باشد. به عنوان مثال، تدوین جامع قوانین و تنقیح

علمی آن و همچنین نظارت بر تمامی نظام‌نامه‌های قانون توسط شورای عالی تنقیح قوانین کشور و لزوم ارتباط‌گزینی و تعیین رتبه آنها، اموری پیش‌گیرانه تلقی می‌شوند. سر آخر، نظارت بر رتبه قوانین توسط دیوان عدالت اداری و یا نظارت بر اجرای صحیح قوانین توسط سازمان‌هایی مثل سازمان بازرسی کل کشور یا دیوان عالی کشور و همچنین حد دقت قضات در بازشناسی مقررات معارض با مقررات عالی تر نیز از جمله راهکارهای تدافعی در این راستا به شمار می‌آیند.

اصول اقتصادی حاکم بر مصرف قانون

مصرف‌کنندگان قانون دو قشر می‌باشند. قشر متخصص که شامل کارگزاران حقوقی، قضات و وکلای می‌باشند. قشر غیر متخصص که مشتمل بر سایر مردم جامعه است (Posner, 1973, p85). همان‌طور که تولید و عرضه قانون باید از کارآمدی برخوردار باشد، مصرف قانون نیز باید از درجه کارآمدی برخوردار باشد. قانون، تنها محصول حقوقی است که تا اندازه ممکن، نباید کالای جایگزین، از قبیل نظریه دکترین فقهی در حقوق ایران، داشته باشد. ساماندهی روابط اقتصادی و اجتماعی مصرف‌کنندگان، ایجاد فرصت و امتیاز و کارکردگرایی قانون در این مرحله به منصفه ظهور می‌رسد. سوء مصرف قانون دارای ضمانت حقوقی است، لکن در این مقال به دنبال واری اقتصادی مرحله مصرف قانون بین بازیگران آن هستیم.

اصل دسترسی سریع (معقول) به قوانین

اصل دسترسی سریع و معقول به قوانین هم‌سو با اصل دسترسی متعارف به دادگستری در فرآیند دادگستری کارآمد است.^۱ مقدمات دسترسی سریع و معقول به قوانین در مراحل دوگانه برشمرده نهفته است (Rawls, 1971, p15). اینکه قوانین طبقه‌بندی شده باشند، اینکه قوانین از کد و شناسنامه مستند برخوردار باشند و اینکه قوانین مصوب در ذیل قوانین جامع قرار

۱. در مکتب اقتصاد حقوق، معیارهای نوین اقتصادی برای قانون‌گذاری پیشنهاد شده است. یکی از این پیشنهادها مربوط به رالز می‌باشد. رالز، قانونی را دارای توجیه اقتصادی می‌داند که تبعیض در برابر دسترسی افراد ایجاد نکند و رفاه ضعیف‌ترین گروه‌های جامعه را افزایش دهد (خاندوزی، ۱۳۸۸، ص ۲۸۵). بی تردید وجود انبوه قوانین، عامل اصلی در عدم دسترسی به قوانین به شمار می‌آیند. بنابراین غربالگری قوانین موجود (مثل مقررات زدایی) دسترسی به قوانین را توسط شهروندان تسهیل می‌نماید.

گیرند، توان استفاده و بهره‌گیری از فرصت‌های قانونی را به مصرف‌کنندگان قانون اعطا می‌نماید. پیشگیری از تولید انبوه قانون (تورم قانونی) و یا استانداردسازی قوانین، لازمه مصرف می‌باشند، لکن کافی نیستند. دسترسی سریع به قوانین ناشی از لزوم اطلاع‌رسانی چند منظوره و ایجاد پایگاه جستجوی هوشمندانه قوانین با کیفیت قابل پذیرش می‌باشد (طالبی، ۱۳۸۸، ص ۱۷۹). بنابراین مکانیزه نمودن جستجوی قوانین جهت دسترسی ارزان و سریع به قوانین، ضمن کنترل جستجوی کور قوانین، موجب کارآمدی فعالیت یافت (جستجو) قانون و اتکای به اعتبار آن می‌شود. لازمه کارآمدی مصرف سریع و ارزان قیمت قانون؛ وجود سیستم جستجوی قوانینی است که دارای مشخصات امکان بازیابی، امکان پیگیری برخط طرح و لوایح و وجود درخت واژه (اصطلاح نامه) قوانین باشد.

فهم‌پذیری نوعی قوانین نیز در راستای دسترسی سریع و متعارف به قوانین توسط مصرف‌کنندگان (شهروندان) می‌باشد. اصل کارآمدی مصرف قانون و کیفیت آن به ذائقه مصرف‌کنندگان در مسیر بومی سازی قوانین، به فنی بودن محصولات حقوقی، در اجباری نمودن خدمات حقوقی و به ایجاد فرهنگ حقوقی در توجه به آموزش‌های گسترده حقوقی و پژوهش‌های کاربردی حقوقی نیز توجه دارد. آنچه‌آنکه مصرف هر کالایی، در اقتصاد، نیازمند رعایت شرایط زمانی و مکانی آن هست و در طرز استفاده از کالا یا خدمات باید به شیوه مصرف، زمان مصرف و اموری از این دست توجه گردد. حال آنکه متأسفانه مصرف قانون، به عنوان مهم‌ترین کالای ارزشی در جامعه، از حساسیت کم‌تری در نزد کارگزاران و بازیگران حوزه حقوق برخوردار است.

اصل لزوم تامین امنیت قانونی

قبلا نیز بیان گردید که شاخصه‌های کارآمدی قوانین عبارت از شفافیت، سازگاری، قابلیت دسترسی و امنیت تقنینی است (زارعی، ۱۳۸۷، ص ۱۹). انقباض غیرعقلایی تقنینی (تفریط تقنینی) و یا انبساط تقنینی (افراط تقنینی)، هر دو، موجب ربایش امنیت قانونی در بهره‌برداری از آن می‌شود. دشواری‌های حقوقی قوانین، از قبیل دشواری در تشخیص نسخ و منسوخ بودن قوانین، و دشواری‌های سیاسی، موجب می‌شوند تا احساس امنیت قانونی در بین

مصرف‌کنندگان قانون، به پایین‌ترین سطح خود برسد (زارعی، ۱۳۸۷، ص ۱۹). حال آنکه وجود امنیت تقنینی، به عنوان یکی از عناصر امنیت حقوقی، فرآیند سرمایه‌گذاری مصرف‌کنندگان را افزایش داده و بازار حقوقی پویا و هدایت‌ساز خلق خواهد کرد. جای شک نیست که بهترین ابزار ایجاد امنیت، به‌طور کلی، و امنیت حقوقی، به‌طور خاص، وجود قوانین کارآمد و شفاف است.

از سوی دیگر، قانون‌گذار باید به تاریخ انقضای قانون در فرآیند مصرف آن توجه کرده و قانون را نه به عنوان کالای لوکس، که صرفاً در اختیار گروه محدودی باشد، و نه به عنوان کالای بنجل، که بازار ناکارآمد ایجاد نماید، بلکه به عنوان کالای ضروری و مناسب در نظر بگیرد. بنابراین تاریخ انقضای قانون نه به معنی حقوقی آن، که مشتمل بر ابطال و نسخ هست، بلکه به معنی اقتصادی آن که علاوه بر وجاهت حقوقی از پویایی (کهنه نبودن) و همگامی قانون با پیشرفت‌های اجتماعی - اقتصادی سخن رانده و بدان توجه می‌نماید، اراده می‌شود.

نتیجه

قانون از منظر اقتصادی بسان نظریه ترجیحات می‌باشد که قانون‌گذار در فرآیند تولید آن باید از میان گزینه‌های هم وزن، گزینه برتر را انتخاب نموده و هزینه فرصت را کنترل نماید. مکتب اقتصاد حقوق کارآمدی نهاد حقوقی را موجب کارآمدی سایر نهادهای اجتماعی، از جمله، نهاد اقتصاد ارزیابی می‌نماید. به همین دلیل وجود قوانین کارکردگرا و توسعه‌آمیز را در گرو مهم‌ترین محصول حقوقی (یعنی قانون) می‌داند. در نوشتار حاضر تلاش شده است تا اهمیت قانون کارآمد (خوب) تشریح و عناصر آن بیان گردد. بدیهی است که قانون بد و غیر استاندارد دارای آثار منفی اقتصادی است، لکن در عوض، قانون خوب، دو اثر درونی کردن هزینه‌های منفی و افزایش رفاه اجتماعی توأم با تأمین امنیت به همراه دارد. به‌طور کلی تأکید اقتصاد حقوق بر عقلانیت‌گرایی حداکثری قانون، ذخیره‌سازی زمانی - مالی قانون و مدیریت عقلایی فرآیند تولید تا مصرف آن می‌باشد.

منابع و مأخذ

۱. انگ، سوین (۱۳۸۶)، *تورم قانون‌گذاری و کیفیت قانون*، ترجمه حسن و کیلیان، مجلس و پژوهش، شماره ۵۴، صفحات ۱۹۱-۲۱۱.
۲. بیگزاده، صفر (۱۳۸۲)، *تدوین و گردآوری علمی قوانین*، مجلس و پژوهش، شماره ۳۸، سال دهم، صفحات ۸۵-۱۱۲.
۳. بیگزاده، صفر (۱۳۸۷)، *شیوه‌نامه نگارش قانون*، چ سوم، تهران، مرکز نشر پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
۴. پش، لوران (۱۳۸۳)، *حاکمیت قانون در فرانسه*، ترجمه احمد مالمیری، مجلس و پژوهش، شماره ۵۱، سال ۱۳، صفحات ۲۱۱-۲۹۵.
۵. جلالی، رضا (۱۳۸۷)، *راهنمای تحلیل نیاز قانون‌گذاری*، نشر مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
۶. خاندوزی، احسان (۱۳۸۶)، *معیارهای اقتصادی در قانون‌گذاری نوین*، مجلس و پژوهش، شماره ۵۴، سال ۱۳، صفحات ۲۷۹-۳۰۱.
۷. خسروی، محمدرضا (۱۳۸۶)، *قانون‌گذاری و ادب نگارش*، همایش یک صدمین سال قانون‌گذاری (مجموعه مقالات)، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
۸. دادگر، یدالله (۱۳۸۹)، *مولفه‌ها و ابعاد اساسی حقوق و اقتصاد*، تهران، انتشارات پژوهشکده اقتصاد، دانشگاه تربیت مدرس.
۹. رابینسون، ویلیام اچ (۱۳۸۶)، *کتابخانه‌های پارلمانی: اطلاعات در فرآیند قانون‌گذاری*، ترجمه: ابراهیم یوسفی‌راد، مجلس و پژوهش، شماره ۵۴، سال ۱۳، ۲۱۱-۲۵۳.
۱۰. راسخ، محمد (۱۳۸۵)، *ویژگی‌های ذاتی و عرضی قانون*، مجلس و پژوهش، شماره ۵۲، سال ۱۳، صفحات ۱۳-۴۱.
۱۱. راسخ، محمد (۱۳۸۹)، *بنیاد نظری اصلاح نظام قانون‌گذاری*، تهران، مرکز نشر پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.

۱۲. رخشنده‌رو، علی‌رضا (۱۳۸۶)، چگونگی ارزیابی آثار اجرایی قوانین و به‌کارگیری سیستم بازخورد، همایش یک صدمین سال قانون‌گذاری (مجموعه مقالات)، مرکز نشر پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
۱۳. زارعی، محمدحسین (۱۳۸۷)، امنیت قضایی به مثابه حق، مجلس و پژوهش، شماره ۵۶، سال ۱۴، صفحات ۱۱-۴۷.
۱۴. شیروی، عبدالحسین (۱۳۸۶)، حقوق تطبیقی، چ ششم، انتشارات سمت.
۱۵. صدر، سید محمدباقر (۱۳۷۵)، اقتصادنا، قم، بوستان کتاب.
۱۶. طالبی، حسین (۱۳۸۲)، سیستم قوانین در نظام اطلاع‌رسانی مجلس، مجله مجلس و پژوهش، شماره ۳۸، صفحات ۱۱۸-۲۱۶.
۱۷. قره‌باغی، محسن؛ شاملو، حبیب‌الله (۱۳۸۶)، تنقیح قوانین و راه‌کارهای اجرایی آن، همایش یکصدمین سال قانون‌گذاری (مجموعه مقالات)، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
۱۸. کابلی‌زاده، احمد (۱۳۸۴)، خصوصی‌سازی مردمی؛ کارآیی همراه با عدالت، مرکز نشر پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
۱۹. کریمی، عباس (۱۳۸۶)، تنقیح و طبقه‌بندی قوانین به منظور تدوین قوانین جامع، همایش یک صدمین سال قانون‌گذاری (مجموعه مقالات)، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
۲۰. کریمیان، محمد وزین (۱۳۸۶)، ضرورت مهندسی قوانین و مقررات، همایش یکصدمین سال قانون‌گذاری (مجموعه مقالات)، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
۲۱. کریمی‌راد، جمال (۱۳۸۶)، تغییرات مکرر و نسنجیده قوانین، همایش یکصدمین سال قانون‌گذاری (مجموعه مقالات)، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
۲۲. لاریجانی، محمدجواد (۱۳۷۳)، حکومت و مبانی کارآمدی، مجلس و پژوهش، شماره دهم، سال دوم، صفحات ۱۱۳-۱۲۹.
۲۳. مالمیری، احمد (۱۳۸۵)، حاکمیت قانون: مبانی، مفاهیم و برداشت‌ها، چ دوم، مرکز نشر پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
۲۴. ملک‌افضلی، مجتبی (۱۳۸۶)، تنقیح قوانین، همایش یکصدمین سال قانون‌گذاری (مجموعه مقالات)، مرکز نشر پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.

۲۵. موسوی، فضل‌الله (۱۳۸۶)، *چرایی تصویب یک قانون و زمان مناسب آن*، همایش یکصدمین سال قانون‌گذاری (مجموعه مقالات)، مرکز نشر پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
۲۶. نصیری، مرتضی (۱۳۸۲)، *ملاحظات در باب قانون‌گذاری*، مجله مجلس و پژوهش، شماره ۳۸، سال دهم، صفحات ۶۷-۸۵.
۲۷. واحدی، غلامحسین (۱۳۸۶)، *گفتاری در نگارش و ویرایش قانون*، همایش یکصدمین سال قانون‌گذاری (مجموعه مقالات)، مرکز نشر پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
۲۸. وکیلان، حسن (۱۳۹۰)، *گفتارهایی در قانون و قانون‌گذاری*، مرکز نشر پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
۲۹. هداوند، مهدی (بی‌تا)، *درآمدی بر مقررات‌گذاری اقتصادی*، مجله مجلس و پژوهش، شماره ۵۶، سال ۱۴، صفحات ۴۷-۸۵.
30. Braibant, G (1996), *utilite et difficultes de la codification*, Droit.
31. Buchanan, J (1967), *Good Economics, Had Law*, Virginia Law Review, Vol60.
32. Fridman, D (1987), *law and economic*, at:<http://ssrn.com/abstract.344543>.
33. Levinson, J., Dary (2000), *Making Government Pay: Markets, Politics, and Allocation of Constitutional Costs*, at:http://papers.ssrn.com/paper.taf?abstract_id=186309.
34. Posner, R (1973), *Economic Analysis of Law*, New York, Aspen publisher.
35. Rawls, J (1971), *A theory of justice*, Harvard University Press, MA.
36. Rhee, Van, *Harmonization of Civil Procedure: an Historical and Comparative Perspective*; Mssstricht university, MEP LI. Journal, 2011.
37. Voigt, Stefan (2008), *Constitutional Law*, at:<http://dx.doi.org/10.2139>.